

ZBIGNIEW BANIA

Uniwersytet Łódzki, Instytut Historii Sztuki

ORCID ID: 0000-0002-6990-6703

ARS INSPIRATIO

STUDIA DEDYKOWANE

PROFESOR ELEONORZE

JEDLIŃSKIEJ

ISBN 978-83-8331-666-6

DOI: 10.18778/8331-666-6.03

KAPLICE NA ZAMKU W KAMIEŃCU PODOLSKIM

STRESZCZENIE

W tekstach poświęconych zamkowi w Kamieńcu Podolskim znajdujemy wzmianki o znajdującym się na jego dziedzińcu kościele św. Stanisława, jak również o cerkwi prawosławnej. Na podstawie inwentarzy zamku z XVI oraz z początku XVII wieku można ustalić fundatorów i hipotetyczny czas powstania obiektów. Cerkiew wzniesiono pod koniec XIV wieku z fundacji litewskich książąt Koriatowiczów, kościół powstał z funduszy Jana Potockiego na przełomie XVI i XVII wieku. Gdy Kamieniec znalazł się pod okupacją turecką, zapewne w tym czasie po 1672 roku rozebrano cerkiew, a kościół zamieniono na meczet. Zrujnowany, został rozebrany po odzyskaniu Kamieńca przez Polskę w 1699 roku.

SŁOWA KLUCZOWE: Kamieniec Podolski, zamek, cerkiew, kościół, meczet

CHAPELS IN THE CASTLE IN KAMIANETS-PODILSKYI

In the texts about the castle in Kamianets-Podilskyi, we find mentions of the St. Stanislaus church located in its courtyard, as well as the Orthodox church. Based on castle inventories from the 16th and early 17th century, it is possible to determine their founders and the hypothetical time of these objects' construction. The Orthodox church was erected at the end of the 14th century from the foundation of the Lithuanian princes Koryatowicz. The church of St. Stanislaus was built with funds from Jan Potocki at the turn of the 16th and 17th centuries. When Kamianets-Podilskyi came under Turkish occupation, probably at that time, after 1672 the Orthodox church was demolished and the church of St. Stanislaus was turned into a mosque. Ruined, it was demolished after the recapture of Kamianets-Podilskyi by Poland in 1699.

KEYWORDS: Kamianets-Podilskyi, castle, Orthodox church, church, mosque

W połowie lat 30. XV wieku Podole, po długoletnich sporach między Litwą, Węgrami i Królestwem Polskim, ostatecznie włączone zostało do państwa polskiego¹. Wśród miejsc obronnych, które od wczesnego średniowiecza powstawały na tym terytorium, osada, a później miasto Kamieniec z zamkiem, należały do najznacznějších. Przyczyniło się do tego samo położenie zespołu, w miejscu w sposób naturalny spełniającym wszelkie wymogi obronności. Rzeka Smotrycz płynąca od północy ku głównemu nurtowi Dniestru, natrafiła na występ skalny, od którego odbijała się nieznacznie ku wschodowi, i zataczając szeroki łuk, z powrotem trafiała na główny kierunek swego biegu ku Dniestrowi [il. 1]. Na wydłużonym owalnym płaskowzgórzu, otoczonym niemal całkowicie głębokimi jarami Smotrycza, powstała osada, która w 1374 roku uzyskała prawa miejskie nadane przez władających w tym czasie Podolem, wywodzących się z rodu litewskiego władcy Giedymina, książąt Jerzego i Aleksandra Koriatowiczów². Jedynym miejscem zagrażającym osadzie był wąski przesmyk utworzony przez skałę, od której odbijał się główny nurt Smotryczy, umożliwiający wydostanie się z miasta ku zachodowi, skąd drogi prowadziły albo na południe ku Chocimowi, albo na zachód ku Skale. Właśnie od tej strony należało właściwie zabezpieczyć dostęp do osady i zapewne już w czasach wczesnego średniowiecza powstała drewniano-ziemna forteca, z czasem przekształcana w obszerny murowany zamek z podkreślającymi jego możliwości obronne basztami.

Wobec zmieniających się często relacji między Królestwem Polskim a Hospodarstwem Mołdawskim, którego bardzo ważnym ośrodkiem militarnym, jak i politycznym stał się położony nad Dniestrem zamek w Chocimiu, a także z uwagi na narastające stopniowo od połowy XV wieku zagrożenie ze strony Turcji Ottomańskiej, niepomniernie wzrosła rola Kamieńca jako jedynego, wyjątkowo ważnego miejsca obrony Podola oraz ośrodka zapewniającego kontrolę nad tym terytorium. Zrozumiałym jest zatem stopniowe rozbudowywanie zarówno systemu baszt zamku, jak i fortyfikacji murowanych miasta, między innymi przez powstanie tak zwanych bram Polskiej i Ruskiej,

¹ J. Kurtyka, *Podole pomiędzy Polską i Litwą w XIV i 1. połowie XV wieku*, [w:] *Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu*, red. F. Kiryk, t. 1, Kraków 2000, s. 43–47.

² A. Jureczko, *Dokument lokacyjny Kamieńca Podolskiego*, [w:] *Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu*, red. F. Kiryk, t. 1, Kraków 2000, s. 63.

w razie zagrożenia spiętrzających wody rzeki i dodatkowo wzmacniających obronność osad³. Z pewnością, o zwiększenie wartości militarnych zamku zadbali już książęta Koriatowicze, trudno jednak jednoznacznie ustalić, jak wyglądała ta budowla w 2 poł. XIV wieku. Zapewne silnie wydłużony plan zamku, ciągnący się od wąskiego przesmyku skalnego od strony miasta ku łatwo dostępnym terenom od strony zachodniej, oprócz murów kurtyn, do końca XV wieku wzmacniały baszty⁴. Wiemy o tym z zachowanego najstarszego inwentarza budowli, spisane po łacinie w 1494 roku⁵.

Lektura tego dokumentu zaskakuje relacją o bardzo złym stanie budowli, konieczności przystąpienia do jak najszybszych działań nie tylko remontowych, ale i modernizacyjnych. Oto jakimi słowami się zaczyna: „Istud castrum est in fere totum ruptum, destructum, prout hoc lacijs inferius patebit [zamek ten jest niemal w całości zrujnowany, zepsuty, bardziej upodabnia się do jaskini]⁶”. Z dalszej relacji wynika, że słowa te raczej z pewną przesadą odniosły się do wyglądu budowli, ale jednak musiało być coś na rzeczy. To, co szczególnie winno nas zainteresować, to informacja o cerkwi prawosławnej:

Penes hanc stubam sive palacium est ecclesia Grecorum, in qua singulis diebus dominicis canitur missa rittu rutenico sive greco sub pena unius sexagene [W pobliżu tej izby czy inaczej pałacu jest świątynia greków, w której każdej niedzieli tygodnia sprawowana jest msza rytu ruskiego inaczej greckiego pod karą kopy groszy]⁷.

³ J. Janczykowski, *Kamieniec Podolski – fortyfikacje twierdzy*, [w:] *Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu*, red. F. Kiryk, t. 2, Kraków 2005, s. 423.

⁴ J. Janczykowski, *Kamieniec Podolski...*, s. 426; O.A. Płamieniecka, E.M. Płamieniecka, *Most zamkowy w Kamieńcu Podolskim. Na marginesie badań kolumny Trajana w Rzymie*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. 43, z. 3, Warszawa 1998, s. 185–186; tekst artykułu poświęcony jest genezie mostu łączącego miasto z zamkiem, zawarto jednak w nim krótkie relacje z wyników badań archeologicznych założenia zamkowego.

⁵ M. Gruševs'kij, *Opis' Podil's'kih zamkiv 1494 r.*, „Zapiski Nauk. Tov. im. Ševčenko” 1895, t. 7, s. 11–13.

⁶ *Ibidem*, s. 11; T. Trajdos, *Parafie katolickie w miastach królewskich średniowiecznego Podola*, [w:] *Scriptura custos memoriae. Prace historyczne*, red. D. Zydorek, Poznań 2001, s. 108.

⁷ M. Gruševs'kij, *Opis' Podil's'kih...*, s. 11; T. Trajdos, *Parafie katolickie...*, s. 108.

Zatem powołany kapłan był zobowiązany do odprawienia uroczystej liturgii raz w tygodniu, w dniu świątecznym. W razie niedopełnienia tego zalecenia miała go spotkać dosyć wysoka kara⁸.

Znaczne rozmiary zamku, usytuowanie w jego obrębie cerkwi sugerują wyjątkową pozycję zamku wśród obiektów militarnych Podola, bowiem w okresie średniowiecza tylko w bardzo nielicznych spośród nich decydowano się na takie osadzenie świątyni. Innym obszernym założeniem obronnym terenów wschodnich był zamek w Łucku, również siedziba książąt Wołynia, potomków Giedymina. Jak uważano:

Jedną z najstarszych świątyni w Łucku [...] była cerkiew katedralna św. Jana Ewangelisty, znajdująca się niegdyś w górnym zamku, na samym środku zamkowego placu. Z najdawniejszych czasów [...] była ona katedralną świątynią obrządku wschodniego...⁹

Podobnie w Haliczu, innym istotnym centrum politycznym i militarnym Podola; tam, jak wspomniano w inwentarzu z 1627 roku, na zamku przy murze wznosił się kościół, w którym był „ołtarz rzezany z alabastru”¹⁰. Obecność świątyni prawosławnej na dziedzińcu zamku kamienieckiego świadczyłaby o jego znaczącej randze w domenie podolskiej Koriatowiczów – właśnie na zamku kamienieckim sporządzony został akt nadania praw miejskich osadzie w 1374 roku¹¹. O fundacji cerkwi na zamku przez książąt litewskich dowiadujemy się ze znacznie późniejszego inwentarza twierdzy z 1613 roku:

[...] cerkiew Ruska od Xiążąt Kuriatowiczów fundatorów pierwszych miasta Kamienieckiego, z których jeden w teyże cerkwi leży; ta cerkiew z drzewa debowego zbudowana nic prawie vetustate temporis nie naruszona od tego czasu jako ją jeszcze zbudowano, w której to Ruś w każdą niedzielę nabożeństwo swoje odprawuje¹².

⁸ M. Gruševskij, *Opis' Podil's'kih...*, s. 11; T. Trajdos, *Parafie katolickie...*, s. 108.

⁹ *Łuck*, [w:] *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 5, Warszawa 1884, s. 781.

¹⁰ *Halicz*, [w:] *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 3, Warszawa 1882, s. 17.

¹¹ A. Jureczko, *Dokument lokacyjny...*, s. 62–63.

¹² AGAD w Warszawie, Archiwum Skarbowo-Koronne, O. I, sygn. 45, Inwentarz 1613, k. 62.

Informacja o szczątkach jednego z książąt Koriatowiczów złożonych w cerkwi zamkowej zapewne nie jest prawdziwa, bowiem Aleksander pochowany został w fundowanym przez książąt kościele klasztoru dominikanów w Smotryczu, miejscowości starszej od Kamieńca, położonej niedaleko na północ od niego, zaś Jerzy, jako gospodar wołoski, zgładzony został na terenie Mołdawii przez spiskujących przeciw niemu bojarów¹³. Na planie Kamieńca sprzed 1670 roku podano wezwanie cerkwi jako Matki Boskiej Zwycięskiej. Uważa się jednak, że pierwotne mogło być św. Pokrowy – szczególnie popularne w świątyniach obrządku wschodniego na tych terenach¹⁴. Autor opisu planu Kamieńca sprzed 1670 roku podał wezwanie Matki Boskiej Zwycięskiej, bowiem jej wizerunek wraz ze św. Pokrową ukazuje Marię z szeroko rozpiętym płaszczem ochraniającym ukazane u jej stóp postacie. Można jednak przypuszczać, że szczątki księcia Aleksandra Koriatowicza przeniesiono do cerkwi zamku kamienieckiego po zniszczeniu klasztoru dominikańskiego w Smotryczu. Tylko skrupulatne badania archeologiczne terenu zamku mogą w jakiejś części wyjaśnić tę kwestię.

We wszystkich znanych widokach zamku kamienieckiego sporządzanych po 1672 roku, po zajęciu Podola i Kamieńca przez Turków, cerkiew jest już pomijana. Spłonęła zapewne w wyniku działań bojowych bądź rozebrana została przez tureckich komendantów twierdzy.

Wzrastająca rola wyznania katolickiego społeczności szlacheckiej Podola, mieszkańców Kamieńca i znaczniejszej części załogi zamku przyczyniły się do wygospodarowania spośród wnętrza zabudowy zamku miejsca kultu katolickiego. Z inwentarza zamku z 1613 roku dowiadujemy się, że kaplica pod wezwaniem Michała Archanioła znajdowała się na pierwszym piętrze największej baszty, usytuowanej w narożu południowo-zachodnim zamku¹⁵. W inwentarzach z 1570 i 1572 roku jeszcze nie wspomina się o tej kaplicy, zaznacza tylko, że wzniesiona w 1544 roku nieopodal tego miejsca wielka basteja uległa zniszczeniu¹⁶. Zapewne, przy okazji remontu tej bastei, który

¹³ A. Jureczko, *Dokument lokacyjny...*, s. 63–65.

¹⁴ T. Trajdos, *Parafie katolickie...*, s. 108; L. Opyrchal, U. Opyrchal, R. Nahnybida, *Wybrane rękopiśmienne plany Kamieńca Podolskiego*, „*Studia Geohistorica*”, nr 8, 2020, s. 82.

¹⁵ Inwentarz 1613, k. 64.

¹⁶ AGAD w Warszawie, Archiwum Skarbowo-Koronne, O. LVI, sygn. 102, Inwentarz 1570, k. 27.

nastąpił po 1572 roku, zdecydowano się przysposobić do potrzeb kultu katolickiego wnętrze poprzedzającej ją dawniejszej obszernej baszty zwanej Denna. Prace ukończono około 1575 roku, o czym donosił zachowany w XIX wieku napis, o którym następująco informuje Antoni Rolle:

[...] na wewnętrznych ścianach, w około bastyonu umieszczony: Sacellum hoc consecratum est per reverendissimum Martinum Białobrzieski, Dei gratia Episcop. Cameenecensem et Abbatem Gener. Quod reparavit Generosus Nicolaus Brzeski de Brzeście Terrarum podoliae Generalis Capitaneus, ad lauddem Dei omnipotentis in titulum S. Michaelis Archangeli A.D. 1575¹⁷.

Należy sprostować: Marcin Białobrzieski w 1575 roku był biskupem pomocniczym diecezji krakowskiej i opatem mogińskim; biskupem kamienieckim został dopiero po 1576 roku¹⁸. Mikołaj Brzeski od 1572 roku pełnił funkcje starosty generalnego podolskiego i kamienieckiego¹⁹. Z opisu w inwentarzu zamku z 1613 roku wynika, że kaplica była opuszczona, zaniedbana i zapewne nie pełniła już swych funkcji liturgicznych: baszta Denna „[...] Na wtorym piętrze ma w sobie kaplice s. Michała pustą; drzwi wielkich do niej troje dla przeprowadzenia armaty; zamknięcia żadnego nie ma”²⁰.

Kaplica św. Michała Archanioła nie była już użytkowana bowiem powstał na terenie zamku niewielki kościół katolicki pod wezwaniem św. Stanisława – tak określano to wezwanie na wielu widokach twierdzy kamienieckiej pochodzących z lat 1672–1690, obrazujących obiekty niedługo po zajęciu Kamieńca przez Turków. Oto jakie informacje znalazły się w inwentarzu zamku z 1613 roku:

Po lewej stronie wchodząc w zamek Kościółek katolicki murowany; na który sławny pamięci Jan Potocki Wojewoda Braclawski Starosta Kamieniecki fundował ze młyna pod zamkiem złotych sto na każdy rok i dziesiencine z folwarku zamkowego nadał co i przywilejem K.J.M. confirmował swoim. Stoł

¹⁷ A.J. Rolle, *Zameczki podolskie na Kresach Multańskich*, t. 2. *Kamieniec nad Smotryczem*, Warszawa–Kraków 1880, s. 33.

¹⁸ W. Budka, *Białobrzieski Marcin*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 2, Kraków 1936, s. 14.

¹⁹ M. Plewczyński, *Potocki Mikołaj*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 28, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1984, s. 104.

²⁰ Inwentarz 1613, k. 64.

albo obrok Kapłanowi od fary ma być, który dwakroć w tydzień Mszy powinien tam odprawować. Drzwi do Kościołka tego dobre okna w nim trzy skalne. Podle niego zaras sklep murowany, w którym Mikołaja Potockiego Starosty Kamienieckiego ciało leży, do niego drzwi drewniane na zawiasach krat dwie w oknach wielkich żelaznych²¹.

Mikołaj Potocki, którego ród wywodził się z terenów północnej Małopolski, w XVI wieku ugruntował na Kresach silną pozycję rodu tak polityczną, jak i gospodarczą. Od 1555 roku pełnił funkcje komendanta zamku kamienieckiego i krótko, bo w latach 1571–1572, był starostą kamienieckim²². Kościółek na zamku ufundował i uposażył syn Mikołaja Jan Potocki, starosta podolski i wojewoda braclawski²³. Mikołaj zmarł w 1572 roku, Jan – w 1611. Kościółek zatem powstał przed 1611 rokiem, może około 1608, gdy Jan został wojewodą braclawskim. Niezwykle cenny jest widok Kamieńca Podolskiego z zamkiem, sporządzony na krótko przed zajęciem go przez Turków²⁴ [il. 2]. Zarysowany na tym planie kościółek św. Stanisława był usytuowany obok cerkwi, bliżej południowych murów zamku. Wolno stojącą, niewielkich rozmiarów świątynię ufundował starosta kamieniecki i wojewoda braclawski Jan Potocki, umieszczając w niej właśnie szczątki swego ojca Mikołaja. Czy w krypcie w samej budowli, czy w dostawionej do świątyni przybudówki – tego nie wiemy, bo dosyć niejasne jest określenie „Podle niego zaras sklep murowany”. Określone zostało uposażenie kapłana, który miał sprawować liturgię i opiekować się tym miejscem.

Pomiary twierdzy kamienieckiej i jej widoki stają się niezwykle popularne po zajęciu jej w 1672 roku przez Turków. W trakcie trwania tej okupacji powstał rysunek Cypriana Tomaszewicza stanowiący podstawę dla kolejnych widoków zamku i miasta z ostatniej ćwierci XVII wieku²⁵. W XVIII wieku pojawiły się bardzo liczne, precyzyjne pomiary całego założenia. Na widoku datowanym na około 1684 rok, zatem w czasach tureckich, ukazany

²¹ *Ibidem*, k. 61–62.

²² M. Plewczyński, *Potocki Mikołaj...*, s. 104.

²³ M. Plewczyński, *Potocki Jan*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 28, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1984, s. 24.

²⁴ L. Opyrchał, U. Opyrchał, R. Nahnybida, *Wybrane rękopiśmienne plany...*, s. 80–82.

²⁵ T. Nowak, *Fortyfikacje i artyleria Kamieńca Podolskiego w XVIII w.*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, t. 19, 1973, cz. 1, s. 142–144.

został już tylko kościółek św. Stanisława²⁶. Wiadomo, że kościółek ten Turcy przekształcili zgodnie z własnymi potrzebami na meczet (dokonano tego za czasów pierwszego bejlerbeja kamienieckiego – gubernatora – Chalila Paszy pełniącego tę funkcję w latach 1672–1676)²⁷, zaś drewniana cerkiew prawosławna zapewne spłonęła w czasie działań militarnych sierpnia 1672 roku. Symptomatyczne, że na licznych widokach zamku i miasta w XVIII wieku brak już jakichkolwiek odniesień do obu świątyń w obrębie twierdzy. Być może kościół św. Stanisława został rozebrany jako sprofanowany przekształceniem na meczet. A w XVIII wieku załoga zamku mogła zaspokoić potrzeby religijne w jednej z bardzo wielu świątyń miasta.

Sytuowanie budowli lub pomieszczeń pełniących funkcje sakralne wewnątrz obiektu będącego umocnioną, obronną siedzibą właściciela lub przedstawiciela innej zwierzchniej władzy miało bardzo długą, sięgającą wczesnego średniowiecza, tradycję. Obecność obiektu, wnętrza o funkcji sakralnej, nie tylko zaspokajało potrzebę osobistej pobożności, ale budowało – potęgowało prestiż tak siedziby, jak i osoby czy instytucji z nią związanej²⁸. Z czasem samodzielne kaplice były rozbudowywane, uzyskiwały wyższą rangę instytucjonalną, stając się siedzibami kolegiat, często rodowych mauzoleów²⁹. W centrach politycznych Rusi Kijowskiej, opanowanych w XIV wieku przez potomków rodu Giedymina, okazałe cerkwie znajdowały się na zamku w Łucku, stolicy Wołynia i Haliczu – stolicy Podola. Było to zgodne z sytuowaniem od XI wieku cerkwi w obrębie kremlów grodów Rusi Kijowskiej³⁰. Zatem pojawienie się fundowanej przez książąt Koriatowiczów cerkwi na terenie zamku kamienieckiego jest kontynuacją tej tradycji, a zarazem podkreśleniem rangi Kamieńca wśród innych miast prowincji. Miał on aspirować stopniowo do głównego ośrodka politycznego Podola: w 1374 roku

²⁶ L. Opyrchał, U. Opyrchał, R. Nahnybida, *Wybrane rękopiśmienne plany...*, s. 82–84.

²⁷ D. Kołodziejczyk, *Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet Kamieniecki 1672–1699*, Kraków 1994, s. 149, 198.

²⁸ A. Grzybkowski, *Średniowieczne kaplice zamkowe Piastów Śląskich (XII–XIV wiek)*, Warszawa 1990, s. 7–8.

²⁹ O. Meys, *Memoria und Bekenntnis*, Regensburg 2009, s. 23–24.

³⁰ *Architektura Rosji, Ukrainy i Belorusji*, red. P.N. Aksimov, A.I. Vlasjuk, A.A. Kiparisova, Ju.A. Nel'govskij, M.I. Rzanin, A.G. Cziniakov, Moskwa 1968, s. 46.

sporządzony został akt lokacji miasta na prawie magdeburskim³¹, a około 1385 roku stał się siedzibą biskupstwa katolickiego³². Jak już wspomniano, właśnie na zamku dokonano aktu lokacji miasta. W siedzibach szlacheckich, jak i możnowładczych na kresach południowo-wschodnich Rzeczypospolitej, kaplice najczęściej były jednym z wnętrz budynków mieszkalnych. Znacznie rzadziej pojawiały się kaplice wznoszone na dziedzińcach. Takie obiekty budowali na terenach swych zamków Sieniawscy. Kaplica w Międzybożu zachowała do dziś skromną skalę³³, ale budowla w Brzeżanach uzyskała szczególnie monumentalną formę zwłaszcza po rozbudowie na początku XVIII wieku, stając się wyjątkowo okazałym mauzoleum rodu³⁴.

W 1434 roku Podole ostatecznie włączone zostało do ziem Królestwa Polskiego i stanowiło osobną jego prowincję z Kamieńcem Podolskim jako głównym centrum politycznym. Podobnie jak na Wołyniu czy Ziemi Kijowskiej, zamki stały się siedzibami starostów, np. w Owruczu czy Białej Cerkwi³⁵. Prowadzone w XVI wieku odbudowy po zniszczeniach wojennych, uwzględniały budowę kaplic w obrębie wymienionych zamków. Jednak budowa kościołka św. Stanisława w obrębie zamku kamienieckiego, budowli państwowej, siedziby starosty, oficjalnej twierdzy Rzeczypospolitej, jako mauzoleum jednego z przedstawicieli rodów magnackich Podola jest zaskakująca. Kontynuacja tej funkcji nie nastąpiła. Istotnym miejscem upamiętniającym ród w 1 poł. XVII wieku stał się Złoty Potok, centrum dóbr położonych w pobliżu Halicza. Jan Potocki w 1606 roku ufundował klasztor dominikanów w Latyczowie³⁶, po śmierci w 1611 roku pochowany został w kaplicy zamkowej w Paniowcach³⁷. Andrzej Potocki założył po

³¹ A. Jureczko, *Dokument lokacyjny...*, s. 62–63.

³² T. Trajdos, *Kościół katolicki na Podolu...*, s. 146.

³³ R. Aftanazy, *Materiały do dziejów rezydencji*, red. A.J. Baranowski, t. 9a, Warszawa 1992, s. 229–230.

³⁴ R. Nestorow, *Pro domo et nomine suo. Fundacje i inicjatywy artystyczne Adama Mikołaja i Elżbiety Sieniawskich*, Warszawa 2016, s. 384.

³⁵ J.L. Adamski, *Fortyfikacje stałe na polskim przedmurzu od połowy XV do końca XVII wieku*, Kielce 2004, s. 83, 180.

³⁶ T. Zaucha, *Tradycja gotycka w architekturze sakralnej ziem ruskich Korony*, Kraków 2015, s. 123, 195.

³⁷ *Paniowce*, [w:] *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 7, Warszawa 1886, s. 840.

1662 roku na Pokuciu, w największym latyfundium tej rodziny, miasto-twierdzą Stanisławów – najbardziej imponującą inwestycją Potockich na Kresach³⁸. Zatem budowa kościółka św. Stanisława na zamku w Kamieńcu być może miała być zaznaczeniem miejsca kultu katolickiego wobec istniejącej cerkwi prawosławnej. Po odzyskaniu twierdzy w 1699 roku, gdy okazało się, że nie ma cerkwi, a kościółek jest poważnie zrujnowany i sprofanowany funkcją meczetu³⁹, zrezygnowano z obu obiektów sakralnych, nie przystąpiono do odtworzenia pierwotnej sytuacji religijnej w obrębie zamku. Wszelkie odniesienia do funkcji sakralnych w zabudowie twierdzy zostały pominięte i zamek tak Stary, jak i Nowy, podporządkowany został wyłącznie celom militarno-koszarowym.

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie

Archiwum Skarbowo-Koronne, O. LVI, sygn. 102, Inwentarz 1570, k. 27.

Archiwum Skarbowo-Koronne, O. I, sygn. 45, Inwentarz 1613, k. 62.

OPRACOWANIA

Adamski Jan Leszek, *Fortyfikacje stałe na polskim przedmurzu od połowy XV do końca XVII wieku*, Kielce 2004.

Aftanazy Roman, *Materiały do dziejów rezydencji*, red. A.J. Baranowski, t. 9a, Warszawa 1992.

Architektura Rosji, Ukrainy i Belorussii, red. P.N. Aksimov, A.I. Vlasjuk, A.A. Kiparisova, Ju.A. Nel'govskij, M.I. Rzjanin, A.G. Czinjakov, Moskva 1968.

Budka Włodzimierz, *Białobrzesci Marcin*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 2, Kraków 1936, s. 14.

³⁸ S.R. Krawcow, *Stanisławów w XVII–XVIII w. Układ przestrzenny i jego symbolika*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. 38, z. 1, 1993, s. 3–8.

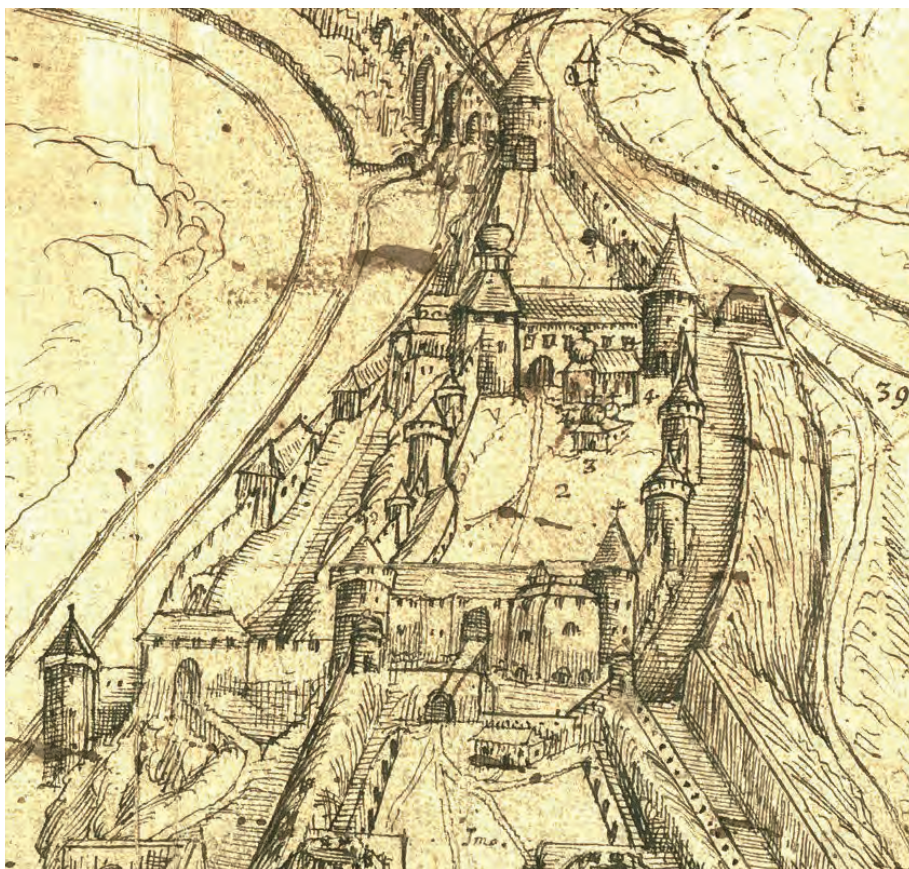
³⁹ A.J. Rolle, *Zameczki podolskie...*, s. 34.

- Gruševs'kij Mihajlo, *Opis' Podil's'kih zamkiv 1494 r.*, „Zapiski Nauk. Tov. im. Ševčenka” 1895, t. 7, s. 11–13.
- Grzybowski Andrzej, *Średniowieczne kaplice zamkowe Piastów Śląskich (XII–XIV wiek)*, Warszawa 1990.
- Halicz, [w:] *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 3, Warszawa 1882, s. 17.
- Janczykowski Jan, *Kamieniec Podolski – fortyfikacje twierdzy*, [w:] *Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu*, red. F. Kiryk, t. 2, Kraków 2005, s. 423–426.
- Jureczko Andrzej, *Dokument lokacyjny Kamieńca Podolskiego*, [w:] *Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu*, red. F. Kiryk, t. 1, Kraków 2000, s. 63.
- Kołodziejczyk Dariusz, *Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet Kamieniecki 1672–1699*, Kraków 1994.
- Kurtyka Janusz, *Podole pomiędzy Polską i Litwą w XIV i 1. połowie XV wieku*, [w:] *Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu*, red. F. Kiryk, t. 1, Kraków 2000, s. 43–47.
- Łuck, [w:] *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 5, Warszawa 1884, s. 781.
- Meys Oliver, *Memoria und Bekenntnis*, Regensburg 2009.
- Nestorow Rafał, *Pro domo et nomine suo. Fundacje i inicjatywy artystyczne Adama Mikołaja i Elżbiety Sieniawskich*, Warszawa 2016.
- Nowak Tadeusz, *Fortyfikacje i artyleria Kamieńca Podolskiego w XVIII w.*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, t. 19, 1973, cz. 1, s. 139–186.
- Opyrchał Leszek, Opyrchał Urszula, Nahnybida Rusłan, *Wybrane rękopiśmienne plany Kamieńca Podolskiego*, „Studia Geohistorica” 2020, nr 8, s. 78–95.
- Plewczyński Marek, *Potocki Jan*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 28, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1984, s. 24.
- Plewczyński Marek, *Potocki Mikołaj*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 28, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1984, s. 104.
- Płamieniecka Olga A., Płamieniecka Eugenia M., *Most zamkowy w Kamieńcu Podolskim. Na marginesie badań kolumny Trajana w Rzymie*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. 43, z. 3, 1998, s. 183–186.
- Rolle Antoni J., *Zameczki podolskie na Kresach Multańskich*, t. 2. *Kamieniec nad Smotryczem*, Warszawa–Kraków 1880.
- Trajdos Tadeusz, *Parafie katolickie w miastach królewskich średniowiecznego Podola*, [w:] *Scriptura custos memoriae. Prace historyczne*, red. D. Zydorek, Poznań 2001, s. 103–120.

ILUSTRACJE

1. Kamieniec Podolski. Plan miasta i zamku przed 1672 r. AGAD, Nabytki oddziału kartografii nr 1314, zesp. 407, sygn. 444

2. Kamieniec Podolski. Zamek, fragment il. 1. Na planie nr 3 odnosi się do cerkwi św. Pokrowy, zaś nr 4 – do kościoła św. Stanisława

3. Kamieniec Podolski, Stary Zamek; szara kropka ukazuje pierwotne miejsce usytuowania cerkwi i kościółka. Na podstawie zdjęcia: http://120657096_2723198077956543_8864057373248806113_n.jpg (dostęp: 26.01.2024), oprac. Z. Bania